

RELIGINĖ IR PILIETINĖ TAPATYBĖ LDK APŠVIETOS PAMOKSLUOSE

Kristina Mačiulytė

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto mokslo darbuotoja

XVIII a. antrosios pusės LDK religinės ir pilietinės tapatybės tyrimai glaudžiai susiję tiek su Lietuvos istorine tradicija, tiek su Apšvietos kultūriniu ir politiniu kontekstu. Pasirinktas pamokslų žanras suponuoja mintį, kad šie tekstai jau savaime yra susiję su religinėmis idėjomis. Kita vertus, kalbant apie proginius pamokslus, kurie buvo sakomi minint reikšmingus visuomenės įvykius, negali likti neįvertintas pamokslų funkcionavimo viešojoje erdvėje aspektas. Pamokslų visuomeninę reikšmę liudija ir tai, kad tradiciškai sakytinei kultūrai priskiriamas žanro kūriniai buvo nuosekliai publikuojami ir skiriami plačiam skaitytojų ratui¹. Apie pamokslininkų kalbas buvo informuojama to meto periodikoje, kartu pabrėžiant „klausytojų visuotinį pasitenkinimą bei pageidavimą sulaukti publikacijos“.

Nėra tiksliai žinoma, kas turėjo tiesioginės įtakos sprendžiant dėl tekstų, kurie pasirodydavo su bažnytinės vyresnybės ir specialių cenzorių aprobacijomis, publikavimo. Lenkų tyrinė-

toja Magdalena Ślusarska, analizuodama pamokslus, sakytus Apšvietos idėjų sklaidos centru buvusioje Varšuvos Šv. Kryžiaus misionierių bažnyčioje, nurodo, kad spausdinant juos galėjo būti atsižvelgiama į populiarus sostinės pamokslininko prestižą ir politinę kalbos interpretaciją². Tačiau buvo leidžiami ir tie pamokslai, kuriuose dominavo tradiciniai evangeliniai motyvai, o kai kurios kalbos, sulaukusios palankių atsiliepiamų spaudoje, likdavo neskelbtos. Panaši situacija buvo ir Lietuvoje. Aktualūs to meto socialiniai, politiniai ir dvasiniai aspektai išsamiai atskleisti LDK Vyriausiojo Tribunolo pamokslininko, Lietuvos vyriausiosios mokyklos profesoriaus ir pirmojo Vygrių vyskupo Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus (Michał Franciszek Karpowicz, 1744–1803), Lietuvos vyriausiosios mokyklos profesoriaus misionieriaus Vilhelmo Kalinskio (Wilhelm Kaliński, 1747–1789) ir kitų pamoksluose.

Šiame straipsnyje siekiama įvertinti XVIII a. antrosios pusės asmens tapatybę, atsižvelgiant į

¹ Karolio Estreicherio *Bibliografia polska* duomenimis, 1758–1799 m. laikotarpiu pamokslai kai kuriais metais sudarydavę 10–15 proc. visų leidinių. – Cituojama iš: Lesław Gruszczyński, „Kaznodzieje polskiego Oświecenia jako elita intelektualna“, *Kultura elit w XVIII w. (Acta Universitatis Lodzianensis: Folia Historica 22)*, 1985, 61.

² Magdalena Ślusarska, „Kościół św. Krzyża jako miejsce patriotycznej działalności kaznodziejskiej w dobie stanisławowskiej“, *Księga pamiątkowa: Kościół Świętego Krzyża w Warszawie w trzechsetną rocznicę konsekracji 1696–1996*, pod. red. Tomasza Chachulskiego, Warszawa: Wydawnictwo-Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy, 1996, 44.

to meto visuomenės išpažįstamas vertybes, svarbesnius luominių santykių raidos aspektus per valstybės reformas ir privačias iniciatyvas (pvz., Povilo Ksavero Bžostovskio įkurtoje Pavlovo respublikoje) bei kintančią piliečių savivoką netekus valstybės. Neapsiribojama vien pamokslais – į svarstymų lauką įtraukiami ir kiti religinio, publicistinio pobūdžio tekstai, seimelio kalbos ir kt.

Religinė tapatybė

Apšvieta įvairiuose Europos kraštuose įsitvirtino skirtingu metu ir būdais. Išskiriama „anglų (arba prancūzų) Apšvieta“ – XVIII a. pirmosios pusės elito intelektualinė kultūra, savo prasme gerokai siauresnė nei XVIII a. antrosios pusės „Europos Apšvieta“³. Ne tik išsiplėtė Apšvietos geografinės ribos, bet ir keitėsi jos pobūdis – ji reiškėsi kaip filosofinė mintis, kultūrinė, politinė jėga⁴. Šioje epochoje susiformavo nauja Europos idėja, jungianti Renesanso ir Apšvietos iškeltas vertybes, suteikusi pagrindą naujam sekuliariniam tapatumui⁵. Toks posūkis Europos istorijoje nereiškė radikalaus atotrūkio nuo krikščioniškos pasaulėžiūros, bet ženklino visų pirma religijos atskyrimą nuo kitų visuomenės sričių⁶. Ši kultūros istoriko Gerardo Delanty išvada nurodo dominuojančią tendenciją šalia kitų epochos kraštutinumų – libertininės minties ir griežtą pamaldumą skatinusių sąjūdžių.

Lietuvos–Lenkijos Respublikoje Apšvietos idėjų sklaida suintensyvėjo XVIII a. antrojoje pusėje, valdant Stanislovui Augustui Poniatov-

skiui (1764–1795). Po Saksų valdymo sąstingį išgyvenanti valstybė buvo silpna tiek kariniu, tiek ekonominiu požiūriu. Naujasis karalius 1766 m. seime užsibrėžė tikslą pakeisti visuomenės mąstymą, pirmiausia telkdamas dėmesį į jaunimo ugdymą. Jis palaikė jėzuitų ir pijorų (iniciatorius – Stanislovas Konarskis) mokyklų reformas, 1765 m. savo lėšomis Varšuvoje įkūrė Riterių mokyklą. S. A. Poniatovskis taip pat buvo parengęs naujos švietimo institucijos, analogiškos po Jėzaus Draugijos panaikinimo 1773 m. įsteigtai Edukacinei komisijai⁷, projektą. Su švietimo reformomis Abiejų Tautų Respublikoje glaudžiai susijusi Apšvietos idėjų sklaida⁸. Tuo metu buvo atnaujintos mokymo programos ir dėstymo metodika, suformuluoti pa-

⁷ Respublikos seimeliuose buvo aktyviai svarstoma mintis atkurti Jėzaus Draugiją – tam pritarė maždaug pusė Lenkijos ir du trečdaliai LDK seimelių. Kai kuriuose seimeliuose buvo reikalaujama panaikinti Edukacinę komisiją ir grįžti prie vienuolių žinioje sutelkto ugdymo. S. A. Poniatovskis, palaikydamas popiežiaus Klemenso XIV sprendimą, jėzuitų ordino atkūrimą laikė nerealiu, taip pat kritikavo ankstesnę ugdymo sistemą (ypač bernardinus ir pranciškonus), o jos įteisinimą laikė grįžimu „prie tamsaus barbariškumo“. Žr.: Richard Butterwick, „Sprawa wskrzeszenia zakonu jezuitów w dobie Sejmu Czteroletniego“, *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodu i pod zaborami*, pod red. naukową Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Kraków: Wydawnictwo WAM, 2004, 98, 100, 105.

⁸ Švietimo reforma išsamiai analizuota Meilės Lukšienės darbuose: *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje (Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika)*, t. 4, 1970; *Lietuvos edukacinė komisija (1793–1803) (Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika)*, t. 16, 1981; *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Mokslas, 1985, ir kt. Ši tema svarbi ir Eligijaus Railos darbuose, skirtuose Apšvietos tyrinėjimams: „Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir katalikiška apšvieta: edukacijos ir pastoracijos simbiozė“, *Kultūros istorijos tyrinėjimai* 3, sudarė Vytautas Berenis, Vilnius: Gervelė, 1997, 92–146; „Apšvieta“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša [ir kt.], Vilnius: Aidai, 2001, 44–57; „Apšvietos epocha (1740–1841)“, *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sudarė Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2006, 307–335.

³ Emanuel Rostworowski, „Europa oświeconych“, *Dziesięć wieków Europy: Studia z dziejów kontynentu*, red. Janusz Żarnowski, Warszawa: Czytelnik, 1983, 144.

⁴ Ibid., 134, ir kt.

⁵ Gerard Delanty, *Europos išradimas: Idėja, tapatumas, realybė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002, 94.

⁶ Ibid., 100.

triotiniai ugdymo tikslai (čia pirmiausia minėtinis pijorų mokyklos, kurios apie XVIII a. vidurį iškilo kaip atsvara kosmopolitinio pobūdžio jėzuitų mokyimo įstaigoms).

Ugdant jaunuosius valstybės piliečius buvo stengiamasi įvertinti visuomenės poreikius, sudominti jaunimą politinių, ekonominių ir visuomeninių reformų problemika. Įkurtai pasaulietinio tipo Edukacinei komisijai vadovavo aukščiausi Bažnyčios hierarchai: Vilniaus vyskupas Ignatas Jokūbas Masalskis, Plocko vyskupas Mykolas Jurgis Poniatovskis. Susiklosčiusi situacija istoriko Eligijaus Railos siūloma vertinti ne kaip teisinė dviejų institucijų koreliacija, bet kaip *intelektinis Bažnyčios primatas*⁹. Dėl šios priežasties, taip pat ir dėl visuomenės lūkesčių (pvz., kritiškai vertintas besiformuojantis mokytojų pasauliečių luomas) nebuvo nutolta nuo tradicinių krikščioniškųjų vertybių. Komisijos nuostatuose greta akademinio gyvenimo gana griežtai buvo reglamentuota religinė praktika: privalomas dalyvavimas šv. Mišiose, pamokslų klausymas ir t. t.¹⁰

Taigi šiuo atveju buvo žengtas pirmasis žingsnis švietimo sekularizacijos link, tačiau tiek dėl ribotų Edukacinės komisijos išteklių (pvz., trūkstant mokytojų, Komisija išlaikė tik dalį mokyklų, o likusias, nors ir pavaldžias Komisijai, išlaikė vienuolių ordinai¹¹), tiek dėl visuomenės mentaliteto šį procesą reikėtų vertinti kaip mokyklų modernizavimą neatmetant tradicijos pamato.

LDK pamokslininkų Karpavičiaus ir Kalinsko kalbose keliami švietimo klausimai prik-

⁹ Eligijus Raila, „Apšvietos epocha (1740–1841)“, *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, 316.

¹⁰ *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane w Warszawie roku 1783*, Lwów: [s. n.] 1923, 73.

¹¹ *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai*, red. komisija: Alfonsas Gučas, Jonas Laužikas [ir kt.], Vilnius: Mokslas, 1983, 93.

lauso bendrai problemikai, apimančiai platų požiūrį į savo gyvenamąją epochą ir istoriją spektrą. Besilavinančiam jaunimui pateikiami šviesiausių protų pavyzdžiai nuo antikos laikų, iškeliami krikščionybės įtvirtinimui nusipelniusių veikėjų vardai ir tėvynei uoliai besidarbavusių vyrų nuopelnai¹². Būdinga tai, kad šalies istorija iš esmės „pradedama“ nuo jos kaip krikščioniškos valstybės gyvavimo. Pamoksluose nėra minimas pirmasis Lietuvos karalius Mindaugas ir kiti lietuvių kunigaikščiai. Bet, anot Karpavičiaus, „malonu prisiminti Rusios nugalėtoją Algirdą, totorių užkariautoją Vytautą. Gera prisiminti Jogailaičių didvyriškus darbus ir žygius savojoje Lietuvoje, – kaip svetimų kraštų monarchai troško didžiulis sąjunga su jais, kaip Vytautas čia, savo sostinėje Vilniuje, carus ir totorių chanus karūnuodavo bei valdymo galią suteikdavo“¹³.

Apšvietos pamoksluose aktualizuojant istorinę atmintį kartu buvo iškeliami svarbūs praeities epizodai, taip pat ir literatūriniai siužetai (perimti daugiausia iš antikos ir Šv. Rašto). Iš pamokslininkų kalbų matyti, kad istorija nebuvo suvokiama vien kaip garbingų protėvių „portretų galerija“, bet nuolat buvo mėginamas užčiuopti autentiškas asmens santykis su praeimi, kuris stiprintų jo krikščioniškos ir pilietinės savivokos motyvaciją naujų iššūkių akivaizdoje:

¹² Pvz., Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, [sakytas] Varšuvos JM kun. pijorų Kilmingųjų kolegijos koplyčioje ten besilavinantiems jaunuoliams pirmą sekmadienį po Trijų Karalių, 1775 metais“, *Idem, Rinktiniai pamokslai*, sudarė, iš lenkų k. vertė Kristina Mačiulytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, 230–231; „Pamokslas, [sakytas] šv. Kotrynos iškilmių ir šviesiausiojo maloningojo valdovo Stanislovo Augusto kasmetinio karūnacijos minėjimo, vykusio Vilniaus akademijoje 1783 m. lapkričio 25 d., proga“, *Idem, Rinktiniai pamokslai*, 292–295, ir kt.

¹³ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, [sakytas] atnaujinant LDK Vyriausiojo tribunolo lietuviškos kadencijos darbą Vilniuje 1781 m. lapkričio 15 d.“, *Idem, Rinktiniai pamokslai*, 278–279.

Valdžios [rodomas] pavyzdys, pilietinis ugdomas, Dievo baimė, religingumu suvaldanti jausmus, tautai išganingų įstatymų vykdymas, meilė darbui, siekiant suteikti laimės kitiems, meilė savo protėvių šlovei, [skatinanti] sekti jais, meilė savo tėvų religijai, išganingu griežtumu teikianti laimės tautoms, – štai kas yra tikros tėvynės meilės, svarbiausios kiekvieno piliečio pareigos pagrindas; be viso to tuščiai girsimės tėvynės meile¹⁴.

Būdingas Apšvietos bruožas – pastanga telktis į savo gyvenamosios epochos poreikius, jos pažinimą (anot Kalinskio, „iš visų istorijų, kurios gali sužadinti mūsų susidomėjimą, reikalingiausia yra istorija amžiaus, kuriame gyvename, ir papročių žmonių, su kuriais turime užmegzti visuomeninius ryšius“¹⁵). Todėl net ir religinėms vertybėms buvo taikomas „naudingumo“ matmuo, kad jaunuoliai, „pamaldžiose mokyklose Dievui parengę širdis“, savo asmeniniu pavyzdžiu įtikintų aklo asketizmo klaidingumu ir pasirodytų pasauliui kaip tikri krikščionys, nepriekaištingi teisėjai, teisingiausi pareigūnai, geriausi įstatymų leidėjai, ištikimiausi valdovo pavaldiniai, naudingiausi piliečiai ir dorybingiausi žmonės¹⁶.

Apšvietos epochoje išryškėja komplikotas teologijos ir filosofijos santykis. Pamoksluose formuluojama gana griežta ir kategoriška pozicija, nes ir pamokslų teorija skatino vengti kontroversiškų klausimų. 1786–1787 m. Vilniaus

universiteto Moralės kolegijos paskaitų prospekte minėtos temos gvildenamos gerokai išsamiau. Kalbėdamas tiek apie filosofiją, tiek apie teologiją, Karpavičius pabrėžia krikščioniškas ir pilietines asmens priedermes. Jos vertinamos ne kaip viena kitai prieštaraujančios, bet kaip viena kitą papildančios disciplinos, padedančios išvengti kraštutinumų: t. y. nebūti nei viskuo abejojančiu skeptiku ar libertinu, nei karštakošiu fanatiku, iš bet kokio dalyko kuriančiu „tikėjimo artikulus“¹⁷. Karpavičius pabrėžia, kaip svarbu yra išsigilinti į svarstomą dalyką ir jį suvokti: „blogai ginti religiją yra blogesnis dalykas nei aiškiai prieš ją piktžodžiauti; rinkti piktžodžiavimus ir pateikti viešumai, kad jiems būtų silpnai ir negarbingai kontrargumentuota, yra blogiau nei prieš ją sukilti; ir pagaliau ginti religiją pasitelkus satyras, įkyrumą, priešininkų plūdimą, ginti religiją teatrališkais veiksmais, romansų vaizdiniais, prasimanymų pilnomis kalbomis reiškia nebūti nei filosofu, nei teologu, nei protingu rašytoju“¹⁸. Bendru Bažnyčios ir tėvynės troškimu bei Vilniaus vyskupijos ganytojo rūpesčiu nurodomos pastangos, kad seminarijos auklėtiniai, „besimokantys krikščioniško pamaldumo be fanatizmo, kunigiškos dorybės be hipokrizijos, dvasinių mokslų be tuščių ir menkaverčių subtilybių, atėjus laikui pasirodytų kaip mokyti kunigais ir dori piliečiai, šaliai naudingi mokytojai ir altoriaus verti žmonių išganymo siekiantys tarnai“¹⁹.

¹⁴ Ibid., 270–271.

¹⁵ Vilhelmas Kalinskis, „Kalba apie parengimą pasauliui, 1777“ (iš lenkų k. vertė Daiva Sinkevičiūtė), *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos: XVIII amžiaus antroji pusė: chrestomatija (Iš senosios Lietuvos literatūros)*, parengė Loreta Jakonytė, Audrė Kubiliūtė [ir kt.], Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 141.

¹⁶ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, [sakytas] Varšuvos JM kun. pijorų Kilmingų kolegijos koplyčioje ten besilavinantiems jaunuoliams pirmą sekmadienį po Trijų Karalių, 1775 metais“, *Idem, Rinktiniai pamokslai*, 229.

¹⁷ Michał Franciszek Karpowicz, „Układ lekcji w Kolegium moralnym“, *Prospectus lectionum in Alma Academia et Universitate Vilmensi Scholae Principis M. D. Lit. nomine insignita ad instaurationem studiorum ex anno 1786 in annum 1787 propositus*, Vilnæ: Typis Sacrae Regiæ Majestatis, Penes Academiam, [1787], Ir–v.

¹⁸ Ibid., Iv.

¹⁹ Michał Franciszek Karpowicz, „Kazanie w dzień ś. Ignacego Wyznawcy, w kościele Generalnego Wileńskiego Seminarium, pod tytułem tego świętego, miane roku 1775“, *Idem, Kazania i inne dzieła 5*, w Warszawie: w drukarni Xięży Piarów, 1813, 290–291.

Bažnyčios vidinei reformai didelės įtakos turėjo popiežiaus Benedikto XIV (1740–1758) atvirumas naujoms mokslo idėjoms ir dėmesys pastoraciniam darbui parapijose²⁰. Pokyčių šioje srityje sunku būtų tikėtis be pačių dvasininkų rengimo reformos – prie jos įgyvendinimo nemažai prisidėjo šv. Vincento Pauliečio kunigų misionierių kongregacija, kurios svarbiausi tikslai buvo misijų rengimas (ypač kaime) ir kunigų lavinimas. Pabrėžtina, kad jau pats kongregacijos įkūrėjas šv. Vincentas Paulietis (1581–1660) norėjęs Vilniuje įkurdinti misionierius²¹. Išsilavinimą misionierių seminarijoje prie Varšuvos Šv. Kryžiaus bažnyčios buvo gavęs Karpavičius (iš kongregacijos išstojo 1774 m.), misionierius buvo ir Kalinskis – žymiausi XVIII a. antrosios pusės LDK pamokslininkai. Kongregacijos nariai buvo įpareigoti nepriimti beneficijų ir aukštų bažnytinių pareigybių, o atsidėti Evangelijos skelbimui²². Tapęs diecezinio kunigu, Karpavičius pasižymėjo ne tik kaip Dievo žodžio skelbėjas, bet ir kaip uolus savo parapijų (Prienuose ir Gražiškiuose) ganytojas, rūpinęsis parapijiečių sielovada, švietimu ir, be kita ko, patriotizmo ugdymu²³.

²⁰ Eligijus Raila, op. cit., 307–308.

²¹ Tadeusz Salwa, „Litewska prowincja Księży Misjonarzy (1794–1842)“, *Nasza Przeszłość* 56, 1981, 200. – Kongregacijos namai Vilniuje buvo įsteigti 1687 m. Buvo organizuojamos misijos ir rekolekcijos įvairiuose vyskupijos kaimuose ir miestuose, kongregacijos nariai padėdavo vyskupui vizituoti parapijas. Daugiausia misionieriai darbovosi rytinėje ir šiaurinėje Lietuvos dalyje. XVIII a. Vilniuje veikė seminarija kongregacijos nariams (*seminarium internum*, įkurta 1725 m.) ir dieceziniams kunigams (*seminarium externum*, įkurta 1744 m.); 1765 m. misionieriai buvo paskirti vadovauti diecezei seminarijai, o nuo 1774 m., panaikinus jėzuitų ordiną, perėmė seminariją Varniuose.

²² *Encyklopedia Kościelna* 14, Warszawa: w drukarni Czerwińskiego i Spółki, 1881, 427.

²³ Svarbus šaltinis šiuo klausimu yra *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.* (sudarė ir parengė Vytautas Jogėla, Vilnius: Katalikų akademijos leidykla, 2001, 467, 469, 471) ir XVIII a. periodika, kurioje, pvz., užfiksuota informacija apie dva-

Apšvietos epocha ėmė naujovių į įvairias žmonių gyvenimo sritis, taip pat ir į įprastą darbo bei švenčių ritmą. Pagal popiežiaus Pijaus VI (1774–1799) 1775 m. gegužės 23 d. paskelbtą brevę buvo sumažintas bažnytinių švenčių skaičius²⁴ (beje, tais pačiais metais gautas Apaštališkojo Sosto leidimas iškilmingai minėti šv. Kazimiero šventę²⁵, šis šventasis paskelbtas Vilniaus vyskupijos globėju²⁶). Minėtą sprendimą Gardino dominikonas Wojciechas Wincentas Kantas Bagiński († 1784) komentavo taip: „Dėl įkyrių Lenkijos karaliaus prašymų, kai kuriems ne tokiems uoliems vyskupams raginant, popiežius Pijus VI leido nešvesti kai kurių švenčių [...]“²⁷. Kritiška pastaba rodo, kad ne visi dvasininkai palankiai vertino naująją tvarką, tačiau kone prieš dešimtmetį Respublikoje pradėta kelti mintis nesulaukė didesnio pasipriešinimo. 1768 m. seime buvo priimta konstitucija, kurioje teigiama, kad šalies turtai auga atitinkamai skyrus daugiau laiko darbams; kai sumažinamas švenčių skaičius, joms atsiranda daugiau pagarbos, mažiau pretekstų dykinėti, krėsti juokus, girtauti ir savivaliauti; be to, kiekvienas darbas šalies ir artimo gerovei vertinamas kaip pamaldumo išraiška²⁸. Poznanės vyskupas Andrzejus Młodziejowski sprendimą savo vyskupijoje ėmėsi įgyvendinti iš karto, o karaliaus paragintas, kaip Karūnos kancleris,

sininko savo lėšomis išleistas ir visai parapijai bei visam pavietui nemokamai išdalytus pamokslus kartu su gegužės 3 d. konstitucija. Žr.: *Addytament do Gazet Wileńskich*, 1792, dnia 15 maja.

²⁴ Władysław Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979, 186.

²⁵ [Wojciech Wincenty Kanty Bagiński] *Rękopism x. Bagińskiego dominikana prowincji litewskiej (1747–1784)*, wydany przez Eustachego Tyszkiewicza, Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1854, 68.

²⁶ Jan Kurczewski, *Biskupstwo Wileńskie*, Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1912, 144.

²⁷ [Wojciech Wincenty Kanty Bagiński] op. cit., 68.

²⁸ Władysław Smoleński, op. cit., 185–186.

kreipėsi į Romą, kad jis būtų įteisintas visoje Respublikoje²⁹. Klausimo svarstymai užsitęsė dėl politinių priežasčių, bet prie jo vėl buvo grįžta 1774 m. po I Respublikos padalijimo.

Šiuo atveju susidūrė ekonominiai argumentai ir religiniai įsitikinimai, tačiau bendra Apšvietos tendencija buvo diegti darbštumo dorybę ir formuoti naują dirbančio žmogaus sampratą. Požiūris į dirbantį žmogų krikščioniškame mokyje daugiausia paremtas Šventojo Rašto formuluočiais (Pr 3, 19, evangelijų parabolės ir pavyzdžiai, apaštalo Pauliaus laišškai ir kt.)³⁰; kartu jaučiama tam tikra įtampa tarp darbo kaip bausmės sampratos ir išganymo siekio kontempliatyviu gyvenimo būdu. Net jei ir buvo pripažįstama darbo žemiškiems poreikiams patenkinti svarba, jis iš esmės siejamas su dvasiniais tikslais, dangiškuoju atlygiu. Taip pat išskiriama darbo kaip priemonės įveikti pagundas funkcija. Knygoje *Gaspadorius datirtas Procewojenima Zmoniu, ir Gaspadoriu apreyksztas Patronas Izidorius S.* dykinėjimu motyvuojamas pirmųjų tėvų nuopuolis ir kitų šventų vyrų (pranašo Dovydo, „pustelninko“ Jokūbo) nuodėmės: „niekadoms pirmi tiwow musu, tayı sunkie nepanesi buotum nupuolima, kadu (ing tuścias kałbas su kitru eydami zalćiu) butum procewoi, iog kur tankia proce tin Sietonas wietas netur“³¹. Dirbantis žmogus regimas angelų būryje, o tینگins – užspeistas nelabųjų; darbo reikšmė suabsoliutinama pirmąjį Dievo įsakymą prilyginant darbo meilei: „Prisakimas pirmas: milek Diawa tawa, daświećijmas meyles proce, neys kuris nemile proce, Diawa nemili [...]“³².

²⁹ Ibid., 186.

³⁰ Taip pat žr.: „Darbas ir šventė“, *Europos mentaliteto istorija*, sudarė Peter Dinzelbacher, Vilnius: Aidai, 1998, 294–296, 305–306.

³¹ *Gaspadorius datirtas Procewojenima Zmoniu, ir Gaspadoriu apreyksztas Patronas Izidorius S. [...]*, Wilniuy: Drukarnie J. K. M. Kunigu Franciszkonu Mci, [1771–1781?], C⁵r–v; C⁶v–C⁷r.

³² Ibid., D¹r.

Karpavičiaus, Kalinskio pamoksluose dirbančio žmogaus samprata buvo formuluojama atsizvelgiant į prancūzų fiziokratų idėjas. XVIII a. pradžioje svarbu ir vertinga buvo laikoma vien tai, kas kreipė žmogaus pastangas į amžinybę³³, o antrojoje amžiaus pusėje žemiškoji gerovė nebenustelbė laimingos amžinybės vilties. Kiekvieno luomo darbas laikytas vertingu, nes taip buvo prisidedama prie bendros gerovės.

Apšvietos epochoje daug diskusijų kilo dėl bažnytinės tradicijos ir įvairių religinių praktikų prasmės. Filosofas Immanuelis Kantas religiją siejo su moraline žmogaus pareiga³⁴. Jo teigimu, „egzistuojančios religijos formos, Bažnyčia, ritualai, tarnų luomas transformuosis į visuotinės etinės-politinės žmonių bendrijos formas“, o tai reiškia, kad nebeliks ir konkrečias religijas skiriančių formalių apibrėžčių³⁵ (plg. Jeano Jacques'o Rousseau „pilietinės religijos“ sampratą – tam tikrą dirbtinį konstrukta, egzistuojančių religijų sintezę ar „distiliatą“, tai yra deistinę religiją su minimaliu teologiniu komentaru, besiskiriančiu nuo esamų religijų teologijos³⁶). Tvirtinant apibendrintą moralios elgsenos idėją buvo atsisakoma ne vien išorinių pamaldumo formų, bet ir Bažnyčios slėpinių (ap-

³³ Remiamasi P. Bady nos straipsniu, skirtu darbo sampratos raiškai XVIII a. parenetinėje (pedagogikos ir andragogikos) literatūroje: Piotr Bady na, „Zmiana w postzeganiu pracy w polskim piśmiennictwie parenetycznym pierwszych siedemdziesięciu lat XVIII wieku“, *Studia z dziejów XVII i XVIII wieku*, pod red. Krystyna Matwijowskiego i Bogdana Roka (*Prace Historyczne* 33), Wrocław: IH UW r, 2003, 113.

³⁴ Nerija Putinaitė, *Paskutinioji proto revoliucija: Kanto praktinės filosofijos studija*, Vilnius: Aidai, 2004, 168.

³⁵ Ibid., 173.

³⁶ Edward Shils, „Co to jest społeczeństwo obywatelskie?“, *Europa i społeczeństwo obywatelskie: Rozmowy w Castel Gandolfo*, przygotował Krzysztof Michalski, Kraków: Znak, 1994, 41.

reiškimo, stebuklų, malonės) – viso to, ko negalima racionaliai paaiškinti bei numatyti ir kas sudaro krikščionybės esmę³⁷.

XVIII a. antrosios pusės LDK pamokslininkų kalbose buvo tvirtai ginamos apreikštosios religijos pozicijos, o dėl nepriimtinių pamaldumo formų buvo rengiami specialūs bažnytinės vyresnybės sprendimai. Pavyzdžiui, 1775 m. rugpjūčio 30 d. paskelbtas Vilniaus vyskupo Masalskio ganytojiškas laiškas, kuriuo brolių nariams uždrausta viešai plaktis rimbais, per procesijas, taip pat ir gavėnią, nešioti kapas (kai kuriuose šaltiniuose šis drabužis dar įvardijamas kaip „atgailautojo maišas“³⁸); draudžiama rengti piligrimines keliones „su paveikslais“³⁹, išstatyti Švč. Sakramentą ir pamokslauti per oktavą, išskyrus Dievo Kūno oktavą, ir kt.⁴⁰ Tokio pobūdžio nurodymais buvo stengiamasi pažaboti demonstratyvią, teatrališką konfesinės priklausomybės raišką, skatinamas santūresnis, giliau apmąstytas santykis su tikėjimu.

Vis dėlto visuomenėje įtvirtintų elgsenos normų nebuvo lengva atsisakyti. 1776 m. rugpjūčio 10 d. vyskupo Masalskio ganytojiškame laiške nurodomi kylantys nesusipratimai dėl sumažinto švenčių skaičiaus, plakimusi ir kėpų uždraudimo, todėl dvasininkai raginami aiškinti šventojo Tėvo valią, besiskundžiantiems ir besipriešintiems grasinama cenzūra, o dvasininkams – suspensa⁴¹. Vyskupo nurodymai buvo

skelbiami iš sakyklų – ne kaip „sausos“ instrukcijos, bet susieti su kitais parapajoms aktualiais klausimais (minėtu vyskupo laišku remiasi Karpavičius 1776 m. rugsėjo 24 d. Vilniaus Šv. Dvasios bažnyčioje sakytame pamoksle „Apie ponų priedermę mylėti pavaldinius dėl jų sielų“⁴²).

Proginuose pamoksluose, kurie nėra susiję su Bažnyčios liturginiu kalendoriumi, bet sąlygoti tam tikrų visuomenės įvykių ir situacijų, tikinčiojo priedermės glaudžiau sietos su jo visuomeniniais išipareigojimais. Karpavičiaus ir Kalinskio pamoksluose raginama vadovautis tikėjimo nušviestu protu, sąmoningai ugdyti krikščioniškas ir pilietines dorybes, kad Dievo garbinimas, taigi ir anksčiau minėtos religinės apeigos, nebūtų atliekamos vien iš įpročio, sekant kitų pavyzdžiu⁴³. Stiprėjant libertinistinėms nuostatoms, Apšvietos pamokslininkai ir pačius dvasininkų luomo atstovus skatino aktyviau rodyti dorybingo, Dievui ir tėvynei atsidavusio asmens pavyzdį. Tiek žemesiems luomams, tiek aukščiausiems šalies pareigūnams skirtose kalbose buvo pabrėžiama būtinybė išlaikyti moralines vertybes, kurios traktuotos kaip tvirtiausia kariniu ir ekonominiu požiūriu silpnos valstybės atrama, pavyzdžiui, Kalinskio pamoksle skelbiamas įsitikinimas:

Mes, lenkai, savo pavyzdžiu išmokytume visą Europą, o laikui bėgant ir visą pasaulį tų aukštų, bet teisingų politikos taisyklių, kad piliečių saikingumas duoda didesnę pelną nei didžiausius turtus nešanti prekyba, kad nuoširdumas už-

³⁷ Nerija Putinaitė, op. cit., 173.

³⁸ Jan Kurczewski, *Biskupstwo Wileńskie*, 144.

³⁹ Orig. z obrazami (lenk.), XVII–XVIII a. Vilniaus bažnytinės procesijas – patį fenomeną ir atributiką – tyrinėjusi Liepa Griciūtė pabrėžia, kad šis žodis galėjo reikšti ir nešiojamuosius paveikslus, ir procesijų altorėlius. Žr.: Liepa Griciūtė, „XVII–XVIII a. bažnytinės procesijos Vilniuje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 21, Vilnius: Katalikų akademija, 2002, 366.

⁴⁰ [Wojciech Wincenty Kanty Bagiński] *Rękopism x. Bagińskiego*, 68.

⁴¹ Jan Kurczewski, op. cit., 145.

⁴² Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Jubiliejinis pamokslas, iš eilės 80, šviesiausiojo JM kunigaikščio Ganytojo nurodymu sakytas rugsėjo 24 dieną Šv. Dvasios bažnyčioje“, *Idem, Rinkiniai pamokslai*, 245.

⁴³ Wilhelm Kaliński, „Kazanie w porządku 109, o staraniu się o oświecenie rozumem własnego, miane w czwartym kościele jubileuszowym Ś. Franciszka XX. Bernardynów dnia 23 października“, *Idem, Kazania miane podczas Wielkiego Jubileuszu roku 1776*, w Wilnie: w drukarni królewskiej, [1777], 86.

tikrina [didesnį] saugumą nei visos klastingos politikų apgavystės, kad neįveikiama šalies galia, visuotinės laimės šaltinis yra dora, o doros pagrindas – tikėjimas. Tos maksimos, kurios dabar abejingai perskaitomos knygoje, būtų matomos [įgyvendintos] mūsų šalyje⁴⁴.

Į tradicines krikščioniškas vertybes buvo atsigręžta po valstybės žlugimo. Tuo metu ne tik kritikuotos aukštų valstybės pareigūnų ydos, bet ir siekta gilesnio įvykių sekos įvertinimo: kalbėta apie tautos sandorą su Dievu, ieškota paralelių su bibliniais siužetais, pvz., Jobo drama, – taigi istorinis faktas tapo istoriosofinių ir iš dalies teologinių svarstymų objektu⁴⁵.

Pilietinė tapatybė

XVIII a. antrosios pusės LDK piliečio savivoka formavosi veikiamą ankstesnių epochų teisinės, filosofinės minties ir tam tikros kultūrinės tradicijos. Istorikų darbuose vartojama „politinės tautos“ sąvoka nurodo, kokiu pagrindu formavosi Lietuvos visuomenės identitetas: „Nuo XIV a. pabaigos pamažu pradėjusi formuotis bajoriškoji politinė tauta savyje jungė skirtingų tautybių ir konfesijų Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės valdančiojo luomo atstovus. XVI–XVII a. sandūroje ponų ir bajorų valdantysis luomas vieningai save suvokė politine lietuvių tauta. Tačiau nei kalba, nei, iš dalies, tikėjimas netapo svarbiausia jungiančiąja politinės tautos grandimi“⁴⁶. Politinė tauta, tapatinama su valdžios eli-

⁴⁴ Wilhelm Kaliński, „Kazanie w porządku 4, o pożytkach z wiary dla całego świata, miane w pierwszym kościele jubileuszowym Ś. Jana dnia 10 lipca“, *Idem, Kazania miane podczas Wielkiego Jubileuszu roku 1776*, 18.

⁴⁵ Piotr Żbikowski, „Inspiracje religijne w poezji porobiorowej (1793–1805)“, *Motywy religijne w twórczości pisarzy polskiego Oświecenia*, red. Teresa Kostkiewiczowa (*Religijne tradycje literatury polskiej* 6), Lublin: TN KUL, 1995, 241–272.

⁴⁶ Rita Regina Trimonienė, „Politinės tautos formavimasis ir ‘svetimų’ problema“, *I: Tautinio tapatumo ir tautinės kultūros problemos, II: Lietuviai ir lituanistika*

tu, apėmė privilegijuotus politiniame gyvenime dalyvaujančius luomus – nepriklausomai nuo etninės kilmės, kalbos, tikėjimo⁴⁷. Ši iš viduramžių perimta koncepcija nurodo apibendrintą visuomeninių santykių schemą, kurios tam tikri požymiai atpažįstami ir XVIII a. Abiejų Tautų Respublikoje. Kita vertus, šis procesas nebuvo vienkryptis: XVI a., pripažįstant LDK „tautinę, konfesinę, kultūrinę įvairovę, sykiu [buvo] kuriamos tautinės valstybės, monokonfesinės visuomenės sampratos“⁴⁸. Tautinė bendruomenė nebuvo visiškai izoliuota nuo valdančiojo elito; buvo siūlomi įvairūs valstybės modeliai, pagrįsti kalbos kriterijumi ir bendra lietuviškąja istorine mitologija⁴⁹.

XVIII a. antrosios pusės proginuose pamoksluose aktyviai svarstyta luomų santykių problema glaudžiai susijusi tiek su Europos politinio ir socialinio gyvenimo pokyčiais, tiek su reformistinėmis nuotaikomis pačioje Respublikoje. Buvo ieškoma valstybės silpnumo priežasčių ir kaip viena iš jų įvardyta baudžiava. Ragindamas kiekvieną tautos narį pagal savo pa-

už Lietuvos ribų XX a. / Pasaulio lituanistų bendrija, atsak. red. Juozas Girdzijauskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, 65.

⁴⁷ Nemažai darbų šia tema yra paskelbęs lenkų istorikas Juliuszas Bardachas, pvz.: „Od narodu politycznego do narodu etnicznego w Europie Środkowo-Wschodniej“, *Kultura i społeczeństwo*, t. 37, Nr. 4, 1993, 3–16; „Naród polityczny i jego przemiany“, *Společenstvo obyvatelskie i jeho reprezentacja (1493–1993)*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995, 9–31, ir kt.

⁴⁸ Darius Kuolys, „Pratarmė“, *Šešioliktojo amžiaus raštija (Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5), Vilnius: Prada, 2000, 7.

⁴⁹ Darius Kuolys, „Visuomenės raidos projekcijos XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijoje“, *Šešioliktojo amžiaus raštija*, 9–23. – Apie tam tikros kultūrinės ir politinės tradicijos tęstinumą, koncentravusį savarankiškos Lietuvos Respublikos idėją iki pat valstybės žlugimo XVIII a., žr.: Darius Kuolys, „Alberto Vijūko-Kojalavičiaus istorinis pasakojimas: Respublikos kūrimas“, Albertas Vijūkas-Kojalavičius, *Lietuvos istorijos įvairenybės* 2, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, 404–410.

dėtį ir sugebėjimus prisidėti prie bendrojo gėrio, Karpavičius nurodė ir tam būtiną sąlygą: „kad tėvynė pagaliau sužinotų apie juos [t. y. valstiečius], o jie suprastų, jog yra tėvynės piliečiai“⁵⁰. Be prancūzų fiziokratų iškeltų ekonominių argumentų, kurie sulaukė atgarsio LDK pamokslininkų kalbose, kartu buvo svarstomas itin svarbus luomų tarpusavio atsakomybės klausimas. Karpavičius, vertindamas nei nuosavybės, nei asmens laisvės neturinčių valstiečių padėtį, klausė, koks galėtų būti baudžiauninkų atliekamo darbo tikslas, jei jie net nesijaučia priklausą tėvynei⁵¹ ir, be savo atliekamo fizinio darbo, tarsi neturi jokios žmogiškosios vertės. Prancūzų fiziokratų teorija, be ekonominio aspekto, taip pat apėmė politinę ir socialinę plotmes, tačiau pastarosios sulaukė mažiau dėmesio ar buvo koreguojamos atsižvelgiant į Abiejų Tautų Respublikos visuomeninę sanklodą⁵².

Būtinybė ginti žemųjų – mažiausiai apsaugotų luomų – teises buvo suvokiama kaip viena iš pamokslininkų priedermių ir turėjo senas tradicijas (pvz., jėzuitiškoje aplinkoje⁵³). Vertinant

Saksų valdymo laikotarpį, Respublikos politinio ir moralinio nuosmukio priežastis, atkreiptas dėmesys, kad nebebuvo sakomi pamokslai, kuriais būtų ginama engiama liaudis⁵⁴. Bažnyčios istorikas Marianas Banaszakas pabrėžia, kad XVII a. vyskupijų sinodų nutarimuose nurodant pamokslų temas dažniau buvo pabrėžiama kova su tikėjimo klaidomis ir iš poelgių kylančiomis nuodėmėmis, tačiau mažiau rodyta pastangų parengti pozityvią tikėjimo ir moralės programą⁵⁵. Apšvietos epochoje svarstant luomų santykius ir valstiečių išlaisvinimo galimybę, į paviršių iškilo daug visuomenės kompleksų: nuogaštavimai, ar apsišvietęs valstietis benorės dirbti žemę, ar jis nepareikalaus daugiau teisių, nes iš pradžių buvo keliamas vien asmens laisvės klausimas. Dauguma šių problemų įvardijama LDK pamokslininkų kalbose. Svarstant jas, paprastai neimamas vienas siauras (pvz., teisinis) aspektas, bet stengiamasi įvertinti visuomenės pasirengimą tokiam žingsniui platesniu mastu – nuo asmens moralinių nuostatų, tam tikrai veiklai būtinų praktinių žinių iki jo, kaip piliečio, savivokos.

Socialinės ir ekonominės reformos Vilniaus kanauninko, Turgelių parapijos klebono

⁵⁰ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Jubiliejinis pamokslas, iš eilės 80, šviesiausiojo] JM kunigaikščio Ganytojo nurodymu sakytas rugsėjo 24 d. Šv. Dvasios bažnyčioje“, *Idem, Rinktiniai pamokslai*, 244.

⁵¹ Michał Karpowicz, „Kazanie o pretendowanym nad poddanemi niewolnictwie w porządku jubileuszowych kazań 72 z wyznaczenia pasterskiego, dnia 16 7bris w kościele trzecim jubileuszowym u Świętego Ducha“, *Idem, Kazania religii i społeczności 2*, w Wilnie: w drukarni królewskiej akademickiej, 1777, 46.

⁵² Anot S. Tunaičio, „Lenkijos ir Lietuvos valstybinumo tradicijoms svetima buvo politinė fiziokratizmo pozicija, palaikanti absoliutizmą kaip valstybės sanderinės ir stabilumo ramstį“, tačiau „į kai kuriuos tos pozicijos aspektus įsiklausyta tuose bajoriškosios visuomenės sluoksniuose, kurie išėitį iš nuosmukio ir suirutės siejo su karaliaus valdžios stiprinimu“ (Steponas Tunaitis, *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004, 35).

⁵³ Filosofo R. Darowskio SJ nurodomi valstiečių padėties klausimą kėlę pamokslininkai: Jakubas Wujekas, Konstantinas Sirvydas, Jokūbas Olševskis ir kt. (Roman

Darowski, „Zarys filozofii jezuitów w Polsce od XVI do XIX wieku“, *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodu i pod zaborami*, 142). – Istorikė I. Lukšaitė Petro Skargos *Seimo pamoksluose* (1597) reiškiamas idėjas yra apibendrinusi kaip Mikalojaus Daukšos ir Andriaus Volano nuostatų tąsą: kad valstiečiai yra tautos sudėtinė dalis. Šiuo požiūriu taip pat svarbūs Vilniaus akademijos profesorių – Martyno Smigleckio, Arono Aleksandro Olizarovijaus ir kitų veikalai, kuriuose kelti valstiečių teisinės padėties ir jų pripažinimo piliečiais klausimai. Žr.: Ingė Lukšaitė, „Lietuvos publicistai valstiečių klausimu XVI a. pabaigoje–XVII a. pirmojoje pusėje“, *Acta historica Lituanica* 12, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademijos istorijos institutas, 1976, 55, ir kt.

⁵⁴ Marian Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego 3: Czasy nowożytnie, 1517–1758*, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1989, 309.

⁵⁵ *Ibid.*, 305.

P. K. Bžostovskio įkurtoje Pavlovo respublikoje (lenk. Rzeczpospolita Pawłowska; 1767–1795) iš dalies prisidėjo ir prie naujojo Apšvietos žmogaus sąmoningumo ugdymo. Nors pati reforma ir jos sumanytojas sulaukė prieštarų vertinimų (vienų buvo idealizuojamas, kitų laikomas ekscentriška asmenybe), remiantis statistika matyti, kad ūkiai tapo našesni, sparčiai kūrėsi nauji (į leidinį *Dziennik Ekonomiczno-Handlowy* Bžostovskis įdėjo skelbimą apie Pavlove esančias žemes, kuriose buvo kviečiama įsikurti arba jas nusipirkti)⁵⁶. Pavlovo respublikoje pamažu naikinant baudžiavą ir pereinant prie činšo, valstiečiams buvo suteikta asmens laisvė, kurios samprata formuluojama tiesiogiai su aptariamu kontekstu susijusiuose tekstuose: Respublikos įstatuose (komplikuota jų leidybos istorija aptariama E. Rostworowskio straipsnyje⁵⁷), Bžostovskio raštuose ir Pavlovo gyventojams skirtose kalbose⁵⁸. Kalinskio „Kalboje apie laisvę“ laisvės samprata iš esmės grindžiama įstatuose apibrėžtomis valstiečių teisėmis. Šio pamokslininko kalbose ryškus dar vienas aspektas – valstiečių švietimo, o kartu ir jų savimonės stiprinimo svarba: „[Jūsų] ponas, išvedęs jus į gero ūkininkavimo kelią, nurodęs jums tinkamiausius jo būdus, sudaręs su jumis sutartį, surašęs jums įstatus, kurių naudą kasdien patiriate, teikė jums tuo daugiau laisvės, kuo daugiau apšvietos įgydavote“⁵⁹.

⁵⁶ Emanuel Rostworowski, „Reforma pawłowska Pawła Ksawerego Brzostowskiego (1767–1795)“, *Przegląd Historyczny*, t. 44, z. 1–2, 1953, 101–109.

⁵⁷ Ibid., 107–108.

⁵⁸ V. Kalinskis Pavlove pasakė tris kalbas: apie žemdirbių luomo džiaugsmus („Mowa o pociechach stanu rolniczego“, 1779 VI 29), apie laisvę („Mowa o wolności“, 1779 X 28) ir apie mokslų naudą valstiečiams („Mowa o pożytku z nauk dla rolników, 1780 V 05).

⁵⁹ Vilhelmas Kalinskis, „Kalba apie laisvę, 1779“ (iš lenkų k. vertė Audrė Kubiliūtė), *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos pamokslai ir kalbos: XVIII antroji pusė*, 170.

Nors XVIII a. antrosios pusės tekstuose dar menkai svarstytos galimybės pereiti į kitą luomą, buvo aktyviai keliama mintis, kad pagerinus darbo, buities sąlygas žmogus galėtų visapusiškiau realizuoti savo prigimtinius poreikius. Greta šio palyginti riboto laisvės suvokimo ryškėjo pastangos stiprinti asmens savivertę, – anot Kalinskio, jog valstietis nemanytų esąs gimęs tik tam, „kad būtų varomas į darbą, kad gyventų varge ir mirtų iš vargo“⁶⁰. Karpavičius 1776 m. parengtame pamokslų cikle reikalavo pripažinti asmens vertę ir pagerinti gyvenimo sąlygas nepanaikinant baudžiavos, tačiau, kitaip nei Kalinskis, reikalavo valstiečiams duoti „pirmiau laisvės, paskui mokslų, apšvietos ir edukacijos“⁶¹. Pamokslininko minimi „gotiški įstatymai“ (kurių neatsisakiusios tik Vengrija, Čekija ir Lenkija⁶²) traktuojami kaip viena pagrindinių šalies nuosmukio ir atsilikimo priežasčių. Dėl to Lenkija XVIII a. laikyta šalimi, išgyvenančia užsitęsusių, arba „antruosius“, viduramžius⁶³.

XVIII a. paskutiniaisiais dešimtmečiais vis opiau išskylantis baudžiauninkų padėties klausimas rodo, kad dalis visuomenės buvo pribrendusi reformoms. Laisvės klausimas to meto tekstuose dažnai svarstytas pasitelkiant diplomatišką retoriką – toks yra, pavyzdžiui, kreipimasis baudžiauninkų vardu į seimo atstovus *Głos poddaństwa do stanów sejmujących* (autorius, leidimo metai ir vieta nenurodyti; remiantis K. Est-

⁶⁰ Ibid., 170.

⁶¹ Į tai yra atkreipę dėmesį lenkų istorikai Jerzis Michalskis ir Emanuelis Rostworowskis recenzuodami knygą *Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku: Wybór źródeł*, oprac. Stefan Ingłot, Wrocław, 1952. Žr.: *Przegląd Historyczny*, t. 44, z. 1–2, 1953, 236.

⁶² Michał Karpowicz, „Kazanie o pretendowanym nad poddanemi niewolnictwie...“, 55.

⁶³ Emanuel Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej: Geneza i upadek Konstytucji 3 Maja*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1966, 19.

reicherio bibliografija, tekstas publikuotas apie 1789 m.). Tai atsakas į sprendimą padidinti kariuomenę iki šimto tūkstančių, kuriam iš esmės pritariama, ir nesikratoma pareigos leisti į ją savo „brolius ir vaikus“. Kartu pasinaudojama proga išsakyti problemas, tiesiogiai susijusias su baudžiauninkų padėtimi visuomenėje ir jų nesuinteresuotumu šalies reikalais: „Noriai išleisime brolius ir vaikus, kad savo gyvybe užstotų šalį, turtus ir jūsų laisvę. Kadangi mums, neturintiems nei nuosavybės, nei laisvės dovanos, atrodo nereikšmingas dalykas būti svetimų ar savų ponų belaisviais. Kas gi galėtų didinti mūsų prisirišimą prie šito krašto ir valdžios, kuri, atrodo, tik tuomet mus prisimena, kai užsimano užkrauti mums naujas duokles?“⁶⁴

Į seimo atstovus kreipiamasi ne su griežtais reikalavimais imtis radikalių pertvarkų, bet pats valstiečių padėties nusakymas tampa gyvu priekaištu žemvaldžiams:

Nereikalaujame iš jūsų laisvės, nes mums atrodo, tarsi jai ir nebūtume gimę, tarsi gamta, sukūrusi mus prastesnės nei kiti rūšies, jus paskyrė [būti] ponais, o mus – baudžiauninkais. Pasitenkinsime tuo luomu, kuriame gyveno ir mūsų tėvai. Matyt, taip Dievas sutvarkė, nes neįtikėtina, kad vieni žmonės būtų tokie žiaurūs, jog panašias į save būtybes taip muštruotų ir engtų, kiti [būtų] tokie nejautrūs ir buki, jog patys užsidėtų nelaisvės jungą. Tad likime visiems laikams, jei jums taip patinka, prigimties mums skirtoje baudžiamojoje. Tik negyvenkime dėl jūsų, ponai!⁶⁵

Kreipimesi atsispindi XVIII a. viešajame diskurse plėtotą mintis apie būtinybę humanizuoti ponų ir pavaldinių santykius, užtikrinti valstiečiams teisinę apsaugą ir t. t., kartu pripažįstant, kad *nelaisvė nenuslopinusi laisvės troškimo*⁶⁶.

⁶⁴ *Głos poddaństwa do stanów sejmujących*, [S. 1.: s. n., s. a.], 3.

⁶⁵ *Ibid.*, 1–2.

⁶⁶ *Ibid.*, 6.

Tado Kosciuškos sukilimas buvo savotiškas išmėginimas nuo 1791 m. gegužės 3-iosios konstitucijos paskelbimo pabrėžiamai tautos vienybei. Karpavičiaus „Pamoksle, sakytame Šv. Jono bažnyčioje Vilniuje 1794 m. gegužės 20 dieną gedulingose iškilmėse minint tuos piliečius, kurie tautos sukilimo dieną Vilniuje ir vėliau vydami priešus narsiai paaukojo savo gyvybę už laivę ir tėvynę“ visi tėvynės gynėjai be išimties pripažįstami piliečiais: „Nėra luomo, lyties, amžiaus, [užimamų] pareigų, rango, kilmės ir tikėjimo skirtumų, – kas ne su tėvyne, tas prieš tėvynę“⁶⁷. Kitas svarbus akcentas – tai pastanga suteikti teisingos kovos motyvaciją Dievo ir pasaulio akivaizdoje, parodyti žūtibūtinį tautos apsisprendimą apginti šalies laisvę, nes ji kartu yra ir pilietinių laisvių garantas:

Eikite kartu, piliečiai, Dievo akivaizdoje, bendrų ketinimų, jėgos ir galios [vienijami], o Dievo gailestingumas [tepalaiko] viltį, kad savo vaikams paliksite laisvą ir nepriklausomą tėvynę, kad ši garsi sostinė bus užstota riterių ir laisvų žmonių krūtinėmis bei gyvybėmis ir kad žiaurus priešas [t. y. Rusija] nepasidžiaugs galimybe ir toliau nuožmiai trypti šią laisvą ir narsią tautą. Nuo pat mūsų tautos pradžios dar niekuomet nebuvo tokio karo, kaip dabar, ir niekuomet anksčiau nekovojo tautos dėl tokio brangaus dalyko, kaip dabar [jos] ir mes esame priversti kovoti!⁶⁸

Šias ir panašias formuluotes sustiprina istoriniai faktai apie šalies ir sostinės Vilniaus gyny-

⁶⁷ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, sakytas Šv. Jono bažnyčioje Vilniuje 1794 m. gegužės 20 dieną gedulingose iškilmėse minint tuos piliečius, kurie tautos sukilimo dieną Vilniuje ir vėliau vydami priešus narsiai paaukojo savo gyvybę už laivę ir tėvynę“, *Idem, Rinkiniai pamokslai*, 370.

⁶⁸ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Piliečio pamokslinė kalba, sakyta birželio 25 d. lygumose prie Vilniaus, vadinamose Juozapato slėniu, 1794 m. šventinant ginklus ir vėliavą, kai Vilniaus vaivadijos šauktinė liaudies kariuomenė jau ėjo į karą“, *Idem, Rinkiniai pamokslai*, 378–379.

mą nuo Rusijos agresijos XVII a., taip pat šalia iškiliausių giminių atstovų ir kariuomenės vadų minimi „bevardžiai“ kaimo⁶⁹ ir miesto⁷⁰ herojai. Pirmasis Vilniaus šturmas liepos 19–20 d. buvo atremtas, o po antrosios atakos rugpjūčio 11–12 d. miestas pasidavė. Ginant miestą liepos mėnesį, kai nuo vadovavimo faktiškai nusišalino įgulos komendantas Mykolas Vielhorskis (Michał Wielhorski), chaotišką gynybą organizavo žemesnieji karininkai ir eiliniai miestiečiai⁷¹; pastarieji sudarė ne mažiau kaip pusę Vilniaus gynėjų⁷². Aktyviai buvo ginama ir Pavlovo respublika: kovojo ne tik joje įsteigtos milicijos daliniai – liepos 27 d. su ginklu prieš kazokus stojo *visi valstiečiai*⁷³. Generolo Jokūbo Jasinskio liudijimu, gerai ginkluota Pavlovo milicija turėjo deramą aprangą, o veiduose buvo „laisvų ir linksmų žmonių išraiška“⁷⁴. Iš esmės

⁶⁹ „Jūs taip pat, sodžiaus gyventojai, mūsų broliai, dorybingi artojai, kurie paaukojot gyvybę susirėmimė ties Paloniais, argi galėjot kada padaryti tėvynei didesnę ir garbingesnę paslaugą?“ (M. P. Karpavičius, „Pamokslas, sakytas Šv. Jono bažnyčioje Vilniuje 1794 m. gegužės 20 dieną [...]“, 361.)

⁷⁰ Vilniaus miesto gyventojų nuopelnai 1794 m. sukilime plačiau įvertinti antroje kalboje. Joje išryškinta nemažai paralelių su protėvių žygiais, o tai turėjo stiprinti Vilniaus vaivadijos šauktinės liaudies kariuomenės kovinę dvasią, pvz.: „Malonu skaityti Lietuvos istorijoje, kad kovoje su vokiečiais kryžiuočiais prie Žalgirio Jogailai [vadovaujant] vilniečiai pirmieji su Smolensko, Žemaitijos ir Trakų [pulkais] stojo į jau bepralaimimą mūšį ir užtikrino bei pelnė šlovingiausią pergalę tėvynei [...]“; „O kad palikuonys rastų istorijoje ne ką menkesnius jūsų, kilnieji vaivadijos gyventojai, laimėjimus, priėmus tą pašventintą vėliavą, [kokius randame] ten skaitydami apie garsųjį [Joną Karolį] Chodkevičių“ (M. P. Karpavičius, „Piliečio pamokslinė kalba, sakyta birželio 25 d. lygumose prie Vilniaus [...]“, 374, 376 ir kt.).

⁷¹ Eduardas Brusokas, „Už vientisą ir laisvą Respubliką: Vilniaus miestiečiai 1794 metų sukilime“, *Darbai ir dienos* 37, 2004, 167.

⁷² *Ibid.*, 166.

⁷³ Julian Bartyś, *Rzeczpospolita Pawłowska na tle reform włościańskich w Polsce w XVIII wieku*, Warszawa: Iskry, 1982, 235–236.

⁷⁴ Emanuel Rostworowski, „Reforma pawłowska Pawła Ksawerego Brzostowskiego (1767–1795)“, 143.

tai yra atsakas į ne kartą XVIII a. tekstuose reikštus nuogaštavimus, kad beteisiai žemieji luomai nesijaučią priklausantys tėvynei ir negalį ginti nei savų, nei svetimų engėjų (miestiečių teisės buvo išplėstos 1791 m. balandžio 12 d. priimtu „Mūsų karališkųjų laisvųjų miestų Respublikos valstybėse“ įstatymu⁷⁵; tam tikri savarankiško pradmenys buvo diegiami ir Bžostovskio „sumažintame valstybės modelyje“).

Taigi teisinėje ir kitokio pobūdžio literatūroje mėginant apibrėžti žmogaus teises ir pareigas, kartu buvo brandinama asmens atsakomybė, kuri ir yra pilietinės visuomenės pamatas. Šiuo atveju taip pat svarbus įvairių luomų susitelkimu parodytas įsitikinimas, kad jie priklausomai visuomenei kaip visumai⁷⁶ ir kuri nors socialinė grupė nėra izoliuota nuo bendrų šalies reikalų.

Besiformuojantys nauji luomų santykiai buvo pakirsti po III Respublikos padalijimo. (Valstiečių išlaisvinimo klausimas viešai svarstytas 1817 m. Vilniaus gubernijos seimelyje. Buvo pasiūlyta kreiptis į carą Aleksandrą I su pareiškimu, kad Lietuvos dvarininkai nori išlaisvinti savo valstiečius iš baudžiavos sudarydami su jais laisvas sutartis ir duodami jiems teisę išsirinkti poną bei gyvenamąją vietą. Buvo organizuota dvarininkų apklausa, ar jie palaiko šią iniciatyvą, – dauguma pritarė, šeši pareiškė besąlygišką sutikimą panaikinti baudžiavą, tačiau caro valdžia uždraudė išlaisvinti valstiečius⁷⁷.)

Pasikeitus politinei situacijai, keitėsi ir pamokslininko vaidmens samprata. Dvasininkai, Apšvietos epochoje buvę aktyvūs visuomenės re-

⁷⁵ 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija, vertė ir sudarė Eligijus Raila, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2001, 35–52. – Nuoroda į jį – trečiajame Konstitucijos straipsnyje „Miestai ir miestiečiai“.

⁷⁶ Edward Shils, „Co to jest społeczeństwo obywatelskie?“, 13.

⁷⁷ Plačiau šia tema žr.: Mečislovas Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1972, 219–226.

formų propaguotojai, žlugus valstybei imti varžyti griežtos cenzūros bei priversti taikytis prie naujos ideologinės sistemos.

1796 m. Karpavičiaus kalboje, sakytoje prisiekiant ištikimybę Prūsijos karaliui Frydrichui Vilhelmui II, pabrėžiama viltis išsaugoti savo teises, privilegijas, nuosavybę, išpažįstamą tikėjimą, gimtąją kalbą ir teisingumą teismuose (toliau įvardijama tiesiogiai – kaip prašymai „dėl laisvių, teisių ir privilegijų mūsų *bajorystei* [kursyvas mano – K. M.], religijai ir bažnyčioms“)⁷⁸. Panašūs akcentai dedami ir Baltstogės klebono superioro Kazimiero Kubešovskio (Kazimierz Kubeszowski, 1765–1833)⁷⁹ pamoksle, sakytame 1807 m. prijungiant Baltstogės apskritį prie Rusijos imperijos. Greta panegirinių liaupsių Aleksandrui I minimas susirinkusiems žmonėms perskaitytas imperatoriaus kreipimasis („odezwa“), kuriuo jis „savo naujiems pavaldiniams garantuoja ir užtikrina tai, kas kiekvienam iš mūsų yra brangiausia: tai yra religiją, laisvą jų apeigų atlikimą ir visas privilegijas“⁸⁰.

Kubešovskio pamoksle plačiau neanalizuojamos permainų valstybės gyvenime priežastys – tai motyvuojama Dievo valia: „Tokia tad svarbiausia kiekvieno tikratikio krikščionio pareiga – visuose politiniuose, kokie tik bebūtų, pokyčiuose atpažinti ir gerbti Dievo pirštą bei Aukščiausiojo sprendimą“⁸¹. Tokia įprasta pamokslų

retorika (plg. minėtą Karpavičiaus 1796 m. kalbą), tačiau šiuo atveju eliminuojamas vienas esminis komponentas – asmens atsakomybė už savo šalies likimą. Apšvietos pamoksluose skelbiamas paklusnumas Dievui ir Jo valia skirtam valdovui vis dėlto neužgožė atskiro individo išpareigojimų, o šie buvo siejami su tėvynės išpareigojimu ginti piliečių teises ir laisves⁸².

Represijų, nuosavybės praradimo įbauginta bajorija galėjo veikti paisydama vien jai suteiktų gana ribotų galių. Anot istorikės Tamaros Bairašauskaitės, tiriančios bajorų savivaldą XIX a. pirmojoje pusėje, tai buvo „hermetiškas savarankiškumas, susijęs tik su vidine tvarka“⁸³. Seimeliai tapo viešosios veiklos sfera, kurioje buvo galima realizuoti asmeninius ir grupinius interesus, taip iš dalies kompensuojant politinės veiklos netektį⁸⁴. Seimelių oratorių kalbose buvo pabrėžiama išsaugotų luomo teisių ir privilegijų reikšmė, ypač tai, kad buvo paliktas galioti pagrindinis teisės dokumentas – Lietuvos Statutas ir galimybė iš savo tarpo rinkti pareigūnus. Vilniaus gubernijos maršalo Mykolo Juozapo Römerio kalboje, sakytoje 1821 m. sausio 15 d. pradedant seimelio darbą, teigiama tautos ištikimybė priesaikai ir sostui⁸⁵. Nesiimdamas opių politinių klausimų, Römeris nurodo tas veiklos sritis, kurios yra „legalios“: „Užtikrinta visų privati nuosavybė, išliko gimtoji kalba, mokslas ir papročiai, ko mums daugiau norėti? Taigi toje padėtyje, kurioje šiandien atsidūrėme, didžiausia palaima turi būti *ramybė* [kursyvas

⁷⁸ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Kalba, sakyta prisiekiant ištikimybę Šviesiausiojo JD Prūsijos karaliaus patentu Gumbinėje skirtuoju laiku – 1796 metų liepos 6 dieną“, *Idem, Rinktiniai pamokslai*, 390, 391.

⁷⁹ Nuo 1823 m. K. Kubešovskis buvo Brańsko parapijos (Drohićino vyskupija) klebonas. Jis taip pat ėjo Baltstogės arkidiakono ir Kijevo kanauninko pareigas, priklausė misionierių kongregacijai.

⁸⁰ Kazimierz Kubeszowski, *Kazanie przy okoliczności uroczystego ogłoszenia Najwyższego Jego Imperatorskiej Mości manifestu, przyłączającego obwód białostocki do Imperium Rossyjskiego, miane w kościele białostockim [...] dnia 26 listopada 1807*, [S. l.: s. n., 1807], [6].

⁸¹ *Ibid.*, [6].

⁸² Plačiau ši tema analizuojama straipsnio autorės monografijoje *Kad Tėvynė gyvuotų...: XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

⁸³ Tamara Bairašauskaitė, *Lietuvos bajorų savivalda XIX a. pirmojoje pusėje*, Vilnius: LLI leidykla, 2003, 99.

⁸⁴ *Ibid.*, 99.

⁸⁵ Remtasi: Tamara Bairašauskaitė, *op. cit.*, 114.

mano – K. M.], kurios privalome visaip siekti. Galutinai ją pasiekę patirtume, kaip keičiasi mūsų kraštas. Pakiltų žemės ūkis, išsišakotų pelninga pramonė, mūsų kaimai įgytų patrauklų vaizdą, jaunimas, imdamas pavyzdį iš naudingų užsiėmimų, nešvaistytų įgytų mokslų, leisdamas laiką tuščiai dykinėdamas ir pasiduodamas negeroms ydoms“⁸⁶. Panašūs argumentai naudojami tiek dvasininkų, tiek pasauliečių oratorių kalbose. Kubešovskis, 1811 m. Baltstogės bažnyčioje kreipdamasis į rinkėjus, taip pat akcentavo ramybės siekį ir susitaikymą su esama padėtimi; priminė priesaiką imperatoriui, jo malone išsaugotas privilegijas, o kai kam – ir suteiktus apdovanojimus⁸⁷.

Norint visapusiškai įvertinti lūžį, įvykusį valstybę praradusių piliečių sąmonėje, reikėtų aprėpti gerokai platesnį kontekstą ir jį fiksuojant rašytinį palikimą⁸⁸. Šiuo atveju dėmesys telkiamas į viešojoje erdvėje funkcionavusius, valdžios institucijų aprobuotus tekstus. Iš jų atrodytų, kad ankstesnės simbolinės reikšmės ir vertybės gana sklandžiai buvo perkeltos į naują istorinį kontekstą: išgyvenus tėvynės kaip artimojo netektį, buvo „susikurta“ nauja tapatybė, paremta tam tikrų teisių ir privilegijų išsaugojimu bei ištikimybe valdovui. Tačiau kad šis susitaikymas (ar prisitaikymas) neištrintų istorinės atminties, rodo 1794 m. sukilimo vado T. Kosciuškos mirties proga (mirė 1817 m. spalio 15 d. Šveicarijoje) įvairiuose buvusios Abiejų Tautų Respublikos miestuose surengtos iškilmės. Pamaldos buvo laikomos įvairių konfesijų tikinčiųjų – ka-

talikų, protestantų, žydų ir musulmonų. Kalbant apie šią asmenybę, neišvengiamai turėjo būti prisimintas ir sukilimas – to meto raštuose vienaprasmiškai įvardijamas kaip *karas su Rusija už šalies laisvę*.

Vilniaus katedros pamokslininkas pranciškonas konventualas Bonaventūras Nosevičius (Bonawentura Nosewicz, 1769–1841), gruodžio 10 d. Šv. Kazimiero bažnyčioje sakytame pamoksle įvardydamas Kosciušką „tautos garbe“ ir „lenkų vardo šlove“, aiškiai suvokia, kad esamomis sąlygomis objektyviai apie jį kalbėti yra neįmanoma: „Kad parodyčiau tikrąjį Tado Kosciuškos paveikslą, kurį atskleisti ėmiausi, reikėtų pažvelgti į detales gyvenimo, kuris, dėl [rankose laikyto] riterio ginklo, yra pažymėtas šlovingiausio didvyrio ženkle. Tačiau... Kitokia yra dabartinės tautos visuomenės padėtis nei tos, kurioje gyveno ir savo atmintiniais nuopelnais išgarsėjo tas neprilygstamas vyras, kitokie yra pilietinio gyvenimo santykiai“⁸⁹. Iškilmių oratoriai (dvasininkai ir pasauliečiai) aukštindami Kosciuškos patriotizmą apie jo nuopelnus kalbėjo daugiau užuominomis ir nutylėjimais, o ne faktais (tačiau čia nėra tokios rezignacijos kaip Teodoro Mietelskio pamoksle, sakytame Goniądze 1801 m. sausio 1 d., kuriame teigiama, kad „visa nauda iš sukilimo, jog tauta turėjo kuo papuošti tėvynės kapą...“⁹⁰). M. Römerio lap-

⁸⁶ Ibid., 115.

⁸⁷ Kazimierz Kubeszowski, *Kazanie miane na uroczystej woływie z okazji wyboru urzędników obywatelskich w kościele parafialnym białostockim [...] dnia 10 7bris 1811*, [S. l.: s. n., 1811], 8.

⁸⁸ Reikšmingų išvalgų šia tema esama Brigitos Speičytės monografijoje *Poetinės kultūros formos: LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje (Literatūra 46 (1))*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004.

⁸⁹ [Bonawentura Nosewicz] „Kazanie JX. Nosewicza, kaznodziei katedralnego wileńskiego“, *Zbiór mów w różnych miejscach mianych oraz opisów obchodu żałobnego nabożeństwa po zgonie ś. p. Tadeusza Kościuszki*, w Wilnie: u Alexandra Żółkowskiego w drukarni XX. Pijarów, 1818, 17.

⁹⁰ Teodor Mietelski, *Kazanie o różnych odmianach świata, a szczególnie o tych, które się stały w wieku XVIII w narodach, rządach, charakterze i opinii ludu, w naukach i świetle rozumu, z uwagą nad przyczyną tych odmian i co przedsięwziąć ma rodzaj ludzki, aby wiek nowy był dla niego szczęśliwym, miane przy zaczęciu dziesiętnastego wieku i obchodzie stoletniej pamiątki założenia Królestwa Pruskiego [...] w Goniądzu 1go stycznia 1801 roku*, w Supraślu: w drukarni XX. Bazyliańców, [1801], 28–29.

kričio 17 d. Trakuose sakytoje kalboje atsispindi kompromisai ir įtamos:

Kas neprisimena arba nežino epochos lenkų paskutinįkart parodytų pastangų pakelti tėvynę. Bet kas gi anuomet galėjo numatyti, kad dabartinio [caro] Aleksandro [asmenyje] Lenkija suras tikrą tėvą ir gaivintoją. Kas gi anuomet kėlė tautos dvasią, kas maldė susipriešinusius ir įsiau drinusius protus, jei ne Tadas Kosciuška. *Turiu praleisti anuos liūd nus įvykius* [kursyvas mano – K. M.], tačiau negaliu nutylėti, kad mūsų šaliai kritiniais momentais, kai reikėjo visiško atsidavimo, narsumo ir ištvėrmės, nepasirodė niekas esąs aukščiau už Tadą Kosciušką, nes jo šūkis buvo – Dievas ir tėvynė, o vadovas – tikra dora⁹¹.

Iškalbingi taip pat bažnyčių papuošimai, jiems panaudota simbolika: verkiančios Tėvynės figūra Vilniaus Šv. Kazimiero bažnyčioje; Pranciškonų bažnyčioje Naugarduke vaizduojamas sudūlėjęs ažuolas ir besikalantis naujas želmuo – „ženklas būsimo kūno prisikėlimo iš numirusių“⁹². Neturint galimybių įvardyti tikruosius sukilimo vado siekius ir taikantis prie naujos istorinės realybės, kai kurie dalykai buvo interpretuojami radikaliai pakeičiant jų prasmę, pavyzdžiui, Römerio gruodžio 10 d. Šv. Ka-

⁹¹ [Michał Römer] „Mowa JW. Michała Römera, radcy stanu, marszałka trockiego i kawalera“, *Zbiór mów w różnych miejscach mianych...* [puslapiai nenumeruoti] – Reikia pabrėžti, kad po mūšio ties Maciejovicais, per kurį Kosciuška buvo sužeistas ir pateko į rusų nelaisvę, karo vadas pradėtas garbinti kone kaip šventasis, o paskutinė jo „hagiografijos“ dalis buvo parašyta po mirties – apimant asmens kultą ir jam tarpininkaujant gautas malones. Kultui įtvirtinti pasitaravo poetų kūryba (1817–1818, 1820–1823 ir kt.). Anot lenkų tyrinėtojo B. Oleksowicziaus, įtakos turėjo ir tai, kad praradus nepriklausomybę tėvynės samprata įgijo sakralumo matmenį, o patriotizmas buvo apibrėžiamas daugiau intuityviais nei racionaliais argumentais, taigi ir tėvynės meilę imta laikyti „religiniu atsidavimu“. Žr.: Bolesław Oleksowicz, „Maciejowice. U źródeł hagiograficznej legendy Kościuski“, *Wiek Oświecenia* 15, 1999, 269–290.

⁹² *Zbiór mów w różnych miejscach mianych...*, p. 81.

zimiero bažnyčioje sakytoje kalboje teigiama, kad Aleksandras I įgyvendinęs Kosciuškos užsibrėžtą tikslą – užtikrinti šalies laisvę:

[Kosciuška] kovojo už gimtosios žemės laisvę ir saugumą. Washingtono ginklo draugas⁹³ išmoko būti laisvės ir prigimtinių žmogaus teisių gynėju. Siekė tos laisvės, prie kurios dabar visi Europos monarchai jiems pavaldžius žmones pratina. Tvirtais įstatymais visiems luomams užtikrintas asmens saugumas – tai yra, ką šiaudien vadiname tikrąja laisve, tai, ko Kosciuška siekė [eidamas] tautos priekyje su ginklu rankoje ir ką mums švelnus Aleksandro valdymas leidžia patirti⁹⁴.

Taigi XIX a. pirmojoje pusėje buvo dedamos pastangos ne tik išlaikyti tai, kas buvo suvokiama kaip Respublikos piliečio tapatybės dalis, bet ir prisitaikyti prie naujos situacijos. Šie procesai vyko itin sparčiai: metaforiškai įvardijus tėvynės-motinos mirtį, „našlaitišką“ patirtį buvo stengiamasi kompensuoti duodant ištikimybės priesaiką naujam valdovui ir suteikiant jam „tėvynės tėvo“ titulą⁹⁵. To meto žmogaus jausena ir tapatybės suvokimas dažnai atrodo priešta-

⁹³ T. Kosciuška į Ameriką atvyko 1776 m. rugpjūtį, nepaėjęs nė mėnesiui po Nepriklausomybės deklaracijos paskelbimo. Pasižymėjo kaip karo inžinierius, jo įrengti įtvirtinimai padėjo laimėti ne vieną mūšį. 1783 m. paskirtas amerikiečių armijos brigados generolu. Į Lenkiją grįžo 1784 m. rugpjūčio 12 d.

⁹⁴ [Michał Römer] „Mowa JW. Römera, radcy stanu i kawalera, marszałka powiatu trockiego“, *Zbiór mów w różnych miejscach mianych...*, 35–36.

⁹⁵ Pvz., K. Kubešovskio kreipimasis į Aleksandrą I, kuris esąs pavaldinių „turtas ir numylėtinis beigi tikrasis tėvas“ (Kazimierz Kubeszowski, *Kazanie przy okoliczności uroczystego ogłoszenia Najwyższego Jego Imperatorskiej Mości manifestu, przyłączającego obwód białostocki do Imperium Rosyjskiego [...] 1807*, [5]); B. Nosevičiaus 1817 m. pamoksle pateikiama įvykių interpretacija: „O didis Dieve! [...] Tu mūsų tėvynei ir visai tautai tuo metu, kai buvo nugrimzdusi į didžiulį sielvartą, o lenko gyvenimas uždengtas gedulo audeklu, maloningiausiu mums sprendimu skyrei kaip tėvą, globėją, geradarį ir monarchą Aleksandrą I“ ([Bonawentura Nosewicz] „Kazanie JX. Nosewicza, kaznodziei katedralnego wileńskiego“, 30) ir kt.

ringi, kai kurios formuluotės skubotos, o į naują kontekstą perkeltos retorinės klišės liudija ne vien turinio neadekvatumą, bet ir pastangas sušvelninti atsiradusią įtampą.

Išvados

XVIII a. antroje pusėje Abiejų Tautų Respublikoje buvo aktyviai kuriama asmens tapatybė, kuri nemažai sąlygota Europos kultūrinių, socialinių tendencijų ir dramatiškos Respublikos politinės situacijos.

Svarbus Apšvietos asmens tapatybę formuojantis veiksnys buvo edukacinė sistema, orientuota į krikščioniškų ir pilietinių dorybių puoselėjimą, laiko aktualijų pažinimą bei atsakingą pasirengimą atlikti savo luomo priedermes. Pamokslininkų kalbose akcentuota pastanga siekti glaudesnio luomų tarpusavio ryšio, kilmingųjų, turinčių teisę užimti valstybės pareigūnų vietas, atsakomybę už savo pavaldinius ir šalies likimą.

Europoje stiprėjant sekuliarinėms tendencijoms, Apšvieta Abiejų Tautų Respublikoje pasireiškė kaip tradicines krikščioniškas vertybes palaikanti epocha. Nekvestionuojant pamatinių apreiškimosi religijos tiesų, buvo dedamos pastangos racionalizuoti tam tikras bažnytines praktikas; vietoj išorinio, kartais perdėm teatrališko konfesinės priklausomybės demonstravimo buvo skatinamas sąmoningesnis apsisprendimas dėl savo krikščioniškosios tapatybės. Šios

temos glaudžiai susijusios ir su to meto aktualiais socialiniais klausimais (pvz., darbo samprata). Katalikiškuose pamoksluose iš esmės neanalizuojami tarpkonfesiniai santykiai. Dėmesys telkiamas į gyvenamojo laikotarpio aktualijas: Europos kraštuose plintančias libertinistines nuostatas, kurioms stengtasi priešpriešinti tikėjimo tiesomis „apšviestą protą“.

XVIII a. antrosios pusės pamoksluose aktyviai svarstytas žemųjų luomų (pirmiausia – baudžiavinių valstiečių) padėties, jų teisių klausimas ir pripažinimo „piliečiais“ argumentacija. Siūlymas pripažinti valstiečius valstybės piliečiais dėl atliekamo darbo vertės daugiausia buvo paremtas prancūzų fiziokratų ekonominėmis nuostatomis. Piliečiais buvo laikomi visi be išimties 1794 m. sukilimo dalyviai, stoję ginti savo tėvynės.

Po III Respublikos padalijimo pilietinės tapatybės klausimas tapo komplikuoatas visiems luomams, nepaisant jų įtakos visuomenėje. 1817 m. mėgintas kelti baudžiavos panaikinimo klausimas, tačiau, sulaukus žemvaldžių palaikymo, sutikimo nedavė caro valdžia. Bajorijos teisės taip pat buvo gerokai apribotos, ji neteko sprendžiamosios galios ir daugiau telkėsi į savo luomo reikalus. Praradus valstybę, buvo priimta iš šalies primesta tapatybė – šią įtampą ypač išryškino T. Kosciuškos mirties proga sakytos kalbos, kuriose atsiskleidė vidinės prieštaros ir kompromisai.

RELIGIOUS AND CIVIC IDENTITY IN GRAND DUCHY OF LITHUANIA ENLIGHTENMENT SERMONS

Kristina Mačiulytė

Summary

The second half of the 18th century in the Republic of the Two Nations witnessed an active shaping of identity of a person that was determined to a large extent by the European cultural, social trends and dramatic political situation of the State.

An important factor shaping the identity of the Enlightenment person was the system of education, aimed to nurture Christian and civic values, awareness of contemporary problems and thorough preparation of a person to fulfil the commitments of his class.

As the secular trends in Europe were increasingly growing, the Enlightenment in the Republic of the Two Nations manifested itself as an epoch strengthening the traditional Christian values. Without questioning the fundamental truths of the revealed religion, the efforts were made to rationalize certain church practices and to encourage more conscious confession of faith.

Sermons of the second half of the 18th century actively considered the issue of status and rights of the

lower classes (in the first place – of the villeinage peasants) and the reasoning for recognising them as “citizens” (namely the economic reasoning, relating to the importance of the labour and patriotic reasoning during the T. Kościuszko revolt).

After the third division of the Republic, the issue of civic identity was complicated for all classes, irrespective of their position in the society. This tension was particularly emphasized in the addresses made for this occasion.

Gauta 2006 04 20

Priimta publikuoti 2006 10 11

Autorės adresas:

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Antakalnio g. 6

LT-10308 Vilnius

El. paštas: kristina@liti.lt